

ONOMASIOLOOGILINE SÕNAMOODUSTUSKÄSITLUS

Reet Kasik. Sõnamoodustus. (Eesti keele varamu 1.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2015. 424 lk.

Mahukas „Sõnamoodustus” on esimene teos väga oodatud grammatikasarjas „Eesti keele varamu”. Viimane eesti teadusgrammatika (EKG) ilmus paarikümmend aastat väldanud rühmatöö tulemusena 1993–1995,¹ selle sõnamoodustusosa kirjutasid toona värsked filoloogiadoktorid Silvi Vare ja Reet Kasik. Needsamad kaks teadlast on nüüd mõneaastase vahega andnud välja kaks sama ala suurteost.

„Sõnamoodustuse” otsese eeltööna ilmusid Kasikul „Komplekssete sõnade struktuur” ja „Komplekssete sõnade tähendus”,² mille loomeprotsessi tegin kaasa sisutoimetaja rollis. Põhjalik dialog autoriga kestis sügisest 2012 kevadeni 2014 ja jätkus uuel moel sama aasta oktoobris, kui sattusin liidetud terviku esmakäsitluse juures hoopis retsensendi ossa. Seetõttu pole kindel, kas suudan kaante vahele jõudnud tarka raamatut allpool värske pilguga vaadata.

Sõnamoodustusraamat on „esisuluslaadilt sünkrooniline ja deskriptiivne” ja „suunaga tähenduselt vormile”. Tekst on läbivalt jagatud paragrahvideks ja varustatud sisujuhiga, osad on väga hästi seotud ja rohked siseviited lubavad vormida korraliku läbilingitud e-variandi. Enda väitel rakendab Kasik „funktsionaal-tüpoloogilist lähenemist”, valides onomasioloogilise käsitlusviisi,

¹ M. Erelt, T. Erelt, Ü. Viks, R. Kasik, H. Metslang, H. Rajandi, K. Ross, H. Saari, K. Tael, S. Vare, Eesti keele grammatika. I, Morfoloogia. Sõnamoodustus. II, Süntaks. Lisa: kiri. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut, 1995, 1993.

² R. Kasik, Komplekssete sõnade struktuur. (Tartu Ülikooli eesti keele osakonna preprintid 3.) Tartu: Tartu Ülikool, 2013; R. Kasik, Komplekssete sõnade tähendus. Eesti sõnamoodustuse onomasioloogiline kirjeldus. (Tartu Ülikooli eesti keele osakonna preprintid 5.) Tartu: Tartu Ülikool, 2014.

mis „uurib mõisterühmade ja tähenduskategooriate väljendamise viise ja võimalusi”. (Lk 11–16) Selle käsitluse looja on Miloš Dokulil, kuid tuntuks on see saanud tänu Pavol Štekauerile, kes on kahe mahuka sõnamoodustusülevaate eestvedajaid. Üks neist³ koondab sõnamoodustuse mõtestamisviise keeleteaduse paradigmatades, kus uurimisobjekti käsitlus on otseselt sõltuvuses teooriast. Muuhulgas leiab sealt Štekaueri ülevaate⁴ viiest onomasioloogilisest sõnamoodustusteooriast (Dokulil, Horecký, Štekauer, Szymanek ja Blank). Teine mahukas teos⁵ annab just „võimalikult teooriavaba” (*as theory-neutral as possible*) tüpoloogilise ülevaate, kuidas sõnamoodustus maailma keeltes (k.a eesti ja soome keeles) avaldub. Štekaueri jt sõnamoodustustüpoloogia (*ibid.*) seob kaht vaatenurka: onomasioloogilises perspektiivis uuritakse universaalsust ja keelespetsiifikat rea tunnetuspõhiste kategooriate (*cognitively grounded categories*) väljendusvõimalustes, semasioloogilises perspektiivis aga sõnamoodustuse baasfunktsioone. Mõlemale raamatule Kasik ka viitab.

Kasiku teos algab lühiülevaatega eesti sõnamoodustuse uurimisest. Järgneb u 100 lk teooriapeatükk „Sõnatähendus ja sõnamoodustus”, mis käsitleb sõnade teket, komplekssete sõnade moodustustähendusi ja -viise.

Moodustustähenduse osa avab teose ideoloogia ja terminid, nagu mõisteliigid ja tähenduskategooriad; komplekssete sõnade tähendusstruktuur ning tähenduskomponendid tähis ja põhi, mis avalduvad keeleliste moodustajatena; lihtne ja kompleksne tähis, kompleks-

³ P. Štekauer, R. Lieber (toim), Handbook of Word-Formation. Dordrecht: Springer, 2005.

⁴ P. Štekauer, Onomasiological approach to word-formation. – Handbook of Word-Formation, lk 207–232.

⁵ P. Štekauer, S. Valera, L. Körtélyessy, Word-Formation in the World's Languages: A Typological Survey. Cambridge: CUP, 2012.

tähise determineeritud ja determineeriv moodustaja; moodustussuhte liigid; komplekssona leksikaalne, kategoriaalne tähendus ja moodustustähendus jne – kõik see on ladusalt kirjas ja ootab süvenemist.

Moodustusviiside osast paistab selgesti Kasiku peala: tuletusele on pühendatud 25 lk, liitmisele 4 lk ja muudele moodustusviisidele kokku niisama vähe. Tuletamise alapeatükis pälvivad omaette osa tuletus- ja muute-morfoloogia piir; tuletise ja lihtsona piir; laensõnad kui päritoluvõõrad sõnad ja nende tänapäevased liitelaadsed komponendid ning häälikuliselt motiveeritud ehk deskriptiivsonad, mille tüvi autori kaheldavalt sõnul „ei esinda mingit lekseemi”.⁶ Eraldi osas seisavad tuletusõpetuse mõisted: tuletusliide, alussona ja -tüvi; tuletustüüp, tuletusmall ja sõnamall ning produktiivsus. Liitmise alapeatükk jaguneb samas kaheks: moodustusosad ja -tüübid ning lihtsona ja sõnaühendi piir (õigekiri).

Muude sõnamoodustusviisidena näkakse lühendamist ja selle liigina pöörd-tuletust. Taustana on osad vältimatud, kuid lühendamine ei ole mõiste-, vaid keeletasandi protsess ning pöördtuletust (nagu ka käändevormide adverbis-tumist) ei saa omakorda käsitada sünk-roongrammatilise tehtena. Osa hõlmab

⁶ Sellega arvatakse eesti sõnavarast välja rida mitteunikaalseid vabu ja kinnistüvesid, nagu ühine tüvi tähenduselt seotud sõna-des *lott* (vt EKSS), (mütsi-) *lotu*, *lottima* (nt *rasv, mis siis poolpaljal ülakehal lotib*; (kiivri voodris) *nahk lotib*), *lotendama*, *lotakas*, *lot-tis* (lõug), *lotakil*, kuigi sõnavara hulka on arvatud isegi tuletusliited (lk 38: „Keeletasandil valitakse komplekssona moodustajateks leksikonist sõnad ja tuletusliited”). Samal seisukohal on soome grammatika: „Johtamiseen kuuluu lisäksi sanojen muodostus johdostyyppin edustaman morfologisen muotin .. pohjalta siten, ettei lähtökohtana ole lekseemiä vaan esim. jokin deskriptiivinen vartaloaines” (A. Hakulinen, M. Vilku-na, R. Korhonen, V. Koivisto, T. R. Heinonen, I. Alho, Iso suomen kielioppi. Verkko-versio. Helsinki: Suomalaisen Kirjal-lisuuden Seura, 2004, § 146. <http://scripta.kotus.fi/visk>).

ka nulltuletuse, mis on teisalt defineeri-tud tuletusega ühesugusena ja eristatud leksikaalsest konversioonist (lk 40).⁷

Teoriale järgnev sõnamoodustuskir-jeldus on liigitatud traditsioonilisel moel tulemsõna liigi järgi: verbi-, nimisõna-, omadussõna- ja määrsõnamoodustus, igal neist nii tähendus- kui ka vormi-keskne alapeatükk. Traditsioonilisus on aga näiline.

Moodustustähenduste käsitlus on uudne oma mõistepõhise kirjeldusviisi poolest: nii tuletust kui ka liitmist kui ühelaadseid protsesse on nähtud igal võimalusel tegevussituatsiooni peegel-davana, kui ka tegevus ise jääb implit-siitseks. Nt *kalur* ja *kalamees* tähistav-d Kasikul ühe ja sama tegevussituat-siooni agenti, s.o olukorda kontrolliva ELUSA ASJA mõistekategooriat, mida tähendusstruktuuri põhjana märgib moodustaja *-ur* või *-mees* ning keda eris-tab muudest agentidest tegevuse objekt, s.o ühine tähismoodustaja *kala*, samal ajal kui 'püüdmine' implitseeritakse tegevusobjekti kaudu; SÜNDMUST verbis *kalastama* märgib aga põhi (liide *-sta-*). On ainult üks tähendusstruktuuri tüüp, kus sündmussuhe puudub (*jalutu, orja-lik, sarvloom*), ja siia on arvatud kõik juhud, kus head lahendust ei paista, k.a omadusnimetused (*tegelikkus, lihtsus*) ja kogu modifitseeriv tuletus, sh verbid (*tassike, sõbratar, pruunikas, hüplema, hiljatama*). Kasik ei julge väita, et põhi mõnel juhul, nt bahuvrihilihtsonades (nt *tarkpea*), puuduks, vaid et „prot-sess toimub leksikonis”. Jääb küsida, kas nt adjektiivide nimisõnana kasuta-

⁷ Leksikaalse konversiooni termin on mul-le võõras. Kasiku viidatud Lieber eitab *lek-sikaalse derivatsiooni* termini sobivust kon-versiooni puhul – tema arust on konversiooni puhul tegemist kontseptuaalse rekategori-satsiooniga, mis peaks funktsioonikeskse onomasioloogi tähelepanu pälvima sellega, et on Lieberi sõnul (nt verbi) sufikstuletu-sest funktsionaalselt ja argumendistruktuuri poolest väga palju rikkam (R. Lieber, Eng-lish word-formation process. – Handbook of Word-Formation, lk 420–422). Ka Štekauer on samal seisukohal (Onomasiological ap-proach to word-formation, lk 221 jj).

mine (nagu *alfaisane* Kasiku bahuvrühinäidete all) toimub üldiselt leksikonis või pigem süntaksis.

Moodustusviiside käsituski on uudne. Näiteks on soomlastelt laenatud korrelatiivtuletuse mõiste (vt lk 73). Selmet otsida või kirjeldada tuletussuheteid tüve kaudu omavahel semantiliselt seotud sõnade vahel, käsitatakse neid kui korrelaate (*teadus-teadlane, roheline-rohetama, kahtlane-kahtlema* jm). Eriti sümpaatselt suur tähtsus antakse tuletusanalogia alusena fonoloogiale, fono- ja morfotaksisele (Kasiku terminites *sõnamallidele*) ehk – nagu olen hiljuti sõnastanud – sellele, et iga tuletis peab kõlama loomulikult ning lubama end käänata ja pöörata.⁸ See seisukoht lähendab Kasiku käsitusviisi kognitiivgrammatilisele arusaamisele, et keel on konventsionaalne häälduskujul omandatud ja samal kujul funktsioneeriv tähenduslik inventar,⁹ mis lubab Kasikul ühtlasi ühe tuletustüübiga hõlmata suure hulga liiteid. Nii on raamat märksa suurema üldistusastmega kui EKG vastav osa.

Teatud paralleele lubab kognitiivse grammatikaga tõmmata seegi, et Kasik ei püüa süstemaatiliselt kirjeldada leksikaalset tähendust ja räägib moodustustähendusest (kognitivistika terminites *kompositsioonilisest tähendusest*), mis jätab homonüümia ja polüseemia vältimise konteksti ja tõlgendaja kanda. Samas on ta sunnitud möönma, et sageli ei ole tähismoodustaja (keeletasandil alustüve) semantiline funktsioon mõistemoodustuses tunnistatav ja sõna tähendust saab kirjeldada üksnes lek-

sikaalselt (*sajand, malend, esik, päevik* vm; vt lk 49). Ehkki Kasiku väitel tuleneb see „liite erandlikkusest”, ei tahaks erandlikkuse-jutuga nõustuda.

Olen jätkuvalt seda meelt, et tüüpiline leksikaalne tuletus on olemuselt metonüümiline analoogiaprotsess: tüvi kui ainus täistähenduslik üksus määrib *pars pro toto*-printsipiil tervikolemit, mida liide vaid grammatiliselt kategoriseerib (kusjuures nii liide kui ka tuletustüüp on tähenduselt ambivalentseid ega saaks oma funktsiooni täita väljaspool süntaksit).¹⁰ See märkus on põhimõtteline, sest ei luba liiteid grammatiliste üksustena näha funktsionaalselt ühesugusena leksikaalsetega: et liide üksi omandaks osutusjõu, mida ta kannab konstruktsioonis, tuleb ta leksikaliseerida (nagu on juhtunud *ism*'iga). Teisalt aga ei luba see arusaam ühesugusena näha grammatilist ja leksikaalset tuletust, nagu Kasik mõistekesksust järgides teeb. Just mõiste on see, mis grammatilise loomuga tuletuses minu arvates ei muutu, vaid lubab osutada samale tegevussituatsioonile või asjade seisule teistsuguse süntaktilise strateegiaga (nagu omadus- ja tegevusmõiste automaatsel nominaliseerimisel *us-* või *mine*-liitega). Mul on lihtsalt raske mõista, et *töö, töötamine, töötama* ei tähenda ühtviisi tegevusmõisteid või *lapselik, lapselikkus, lapsepära* ja *lapsepärane* omadusmõisteid (s.o entiteedi dünaamilisi või staatilisi omadusi) ning et neid eristaks muu kui süntaktiline funktsioon, mille teatud juhul võib üle kanda ka tugiverbile (nt *tööd tegema* ja *lapselikuks jääma*); st grammatiline tuletus ei toimu minu arvates mõiste-, vaid keeletasandil (ehkki samu malle võidakse leksikaalsel eesmärgil tarvitada). Iseloomulik on, et kogu sõnaliiki haaraval grammatilisel tuletusel ei ole korreleeruvat liitsõnavõimalust – seal

⁸ Vt pikemalt K. Kerge, Word-formation in the individual European languages: Estonian. – Word-Formation: An International Handbook of the Languages of Europe. Toim P. O. Müller, I. Ohnheiser, S. Olsen, F. Rainer, 5. kd. Berlin–New York: De Gruyter Mouton, 2016, lk 3228–3259. Minu artikkel, millele Kasik viitas käsikirja kujul, on esialgu avalik, kui guugeldada sõnakombinatiooni „Kerge 177 Estonian”.

⁹ Vt sõnamoodustuse kohta D. Tuggy, Cognitive approach to word-formation. – Handbook of Word-Formation, lk 245–265.

¹⁰ Vt nt K. Kerge, Tuletuse iseloom ja *mine*-tuletised. – Keele variatiivsus ja *mine*-tuletus allkeelte süntaktilise keerukuse tegurina. (Tallinna Pedagoogikaülikool. Humanitaarteaduste dissertatsioonid 10.) Tallinn: TPU kirjastus, 2003, lk 20–27.

ei saa põhi olla tervikusse sünteesitud sõna. Štekaueri-Kasiku äärmiselt selge ja sümpaatne meetodika nõuab ilmselt arendusi.

Kasiku raamatule lisab väärtust, et erinevalt temast kipub onomasioloogiline vaateviis piirduma kas teooria või kitsaste juhtumiuuringutega. Ausalt öelda ei leia ma aga Kasikul ei Štekaueri meetodikaga sobivat tüpoloogilist aspekti ega tema lähenemist, kus üldse pole oluline süsteemi funktsionaalsus, vaid selle tegelikud sõnad (*actual words*) ja nende moodustuse hierarhiliste vahendite keeleomane statistiline suhe. Ka tähendusstruktuuri tüüpide liigitus on Kasikul (nagu ta möönab) printsiibis teistsugune.

Reet Kasiku meetodikaga võib niisiis nõustuda või mitte. Juba termin *sõnamoodustus* viitab sõnade sünteesimise grammatilistele võimalustele, mis on keelesüsteemi kätketud kõigi leksikaliseerunud kompleks sõnade kui mudelkonstruktsioonide näol, mida alati võib jäljendada. Kasiku raamat näitabki, et nii sagedaid kui ka väga harvu moodustumalle jäljendatakse nn tekstituletistes, mida ta on kogunud mitmesugustest allikatest ja mis raamatut oluliselt rikastavad.

Onomasioloogilisest vaatenurgast aitab tekstiprotsessi kõige paremini ette kujutada tõlkimine, kus tähendustunnuste etteantud ja kindlal viisil seostatud kimp lähtekeele teksti taga tuleb laotada sihtkeele teksti, kuid samalaadne on toimetamine (k.a töö omaenese kirjatüki mustandiga).¹¹ Tegelikult pole keeleuurijal aga semasioloogilist vaatepunkti võimalik vältida: selleks et eesti sõnagrammatikat kirjeldada, tuleb – ja tuli Kasikul – kõikvõimalikke kompleks sõnu analüüsida. See tähendab, et uuritud seletussõnastiku¹² pöördversiooni

¹¹ Erinevus on selles, et originaalteksti looja annab žanrit arvestades tekstile nii kontekstisobiliku stiili kui ka lubatud piires isikupära, seevastu tõlkija peab žanriomase ja isikupärase teise kultuurikonteksti vahendamata, kuid näitlikustamise huvides jätan isikupära kõrvale.

¹² Eesti keele seletav sõnaraamat. „Eesti

materjali ja fikseerinud rea sõnastikesse kuulumatuid kompleks sõnaleide semasioloogiliselt, üritab Kasik kirjeldada sedasama materjali moodustaja vaatenurgast, ilma et see alati võimalik oleks. Näiteks ei haaku väide onomasioloogilisest kirjeldusmeetodikast raamatu põhiosa sõnaliigikeskse ehitusega ega päde minu arvates ühegi vormipeatüki puhul.

Teisalt ei tähendagi see, et keel on tähendusvahetuse jaoks, automaatselt tähenduskeskse kirjelduse eelist. Kommunikatsioon sisaldab *per se* kaht vaatenurka, kummagi taustal lahutamatu keelekasutaja üldine maailmakogemus (maailmapilt) ja sellega seotud keelekogemus. Ühelt poolt tõlgitseb kõneleja-kirjutaja oma mõttekäiku olukohase tekstina, teiselt poolt tõlgendab seda teksti kuulaja-lugeja, kes taastab mingi oma üldise ja keelekogemusega võimaldatud piirini sellesse kätketud mõttekäigu.¹³ Me jälgendame nii varasemate tekstide žanrimustreid kui ka kõikvõimalikke madalamate tasandite grammatilisi konstruktsioone ja sobitame nendega oma leksikavalikuid, k.a võimalus olemasolevate kompleks sõnade eeskujul uusi sõnu moodustada, kuid teeme seda võimalikult nii, et jääda mõistetavaks. Lõpptähenduse annab tekstile lugeja ehk kommunikatsiooni hetk.

Niisamuti tingib keskkonna pidev areng vajadust terminite järele: kui osal kodukülmikutest puudub sügavkülma-kamber, siis eelistatakse olmetehnika terminina *jahekappi*, kusjuures ana-

kirjakeele seletussõnaraamatu” 2., täiendatud ja parandatud trükk. Toim M. Lange-mets, M. Tiits, T. Valdre, L. Veskis, Ü. Viks, P. Voll. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2009. Võrguversioon <http://www.eki.ee/dict/ekss/>

¹³ Oluline on siinkohal just Halliday idee sõnastusest kui oma mõtte tõlgendamisest teiste jaoks, s.o mõttekäigu tõlgitsemisest (*to construe*), millele järgneb lugejapoolne tõlgendus (*to interpret*). Vt M. A. K. Halliday, On matter and meaning: The two realms of human experience. – Linguistics and the Human Sciences, 2005, kd 1, nr 1, lk 59–82.

loogne *veinikülmik* jääb ikka külmi-kuks, ilma et kodumasinat liigituse juures oleks oluline, kas tegemist on külmkappidega või ei (*autokülmik* selle põhisõna alla ei mahuks, aga eristub olmetehnika kontekstis piisavalt *külmikautode*st, mis on sootuks teise termininimistu osa). Millest Kasik ei räägi, on teoreetiliselt olulised sõnamoodustusblokeeringud, nagu see, miks jahekappi ei saa nimetada *jahutiks* keele süsteemis, vaid ainult kontekstuaalse juhutuletisena ning miks on tuletatud *jõuetu* selmet *jõutu* – homonüümia vältimisest on juttu vaid ühe *ik*-näite juures § 218.

Kui onomasioloogilist mõiste-tähendamise meetodikat rakendada, siis muutuvad äärmiselt oluliseks leksikaalsete ja leksikaalgrammatiliste üksuste (tüvede-sõnade ja liidete) semantilised suhted. Kuidas tahes temale läheneda, on maailma kontseptuaalne kategoriseerimine onomasioloogilise keelekäsitluse keskne teema. Oma semantikakäsitluses viitab Reet Kasik aga väga üldiselt

Renate Pajusalu semantikaraamatule,¹⁴ mis kätkeb erinevaid koolkondlikke arusaamisi mõistetest, mõistesuhetest ja tähendusest ega saa Kasiku lugejat kontseptuaalsete baaskategooriate, tähenduskategooriate ja nende suhete või semantiliste primitiivide osas toetada. Paraku on semantikteoreetiline taust Kasiku raamatu teooriaosast puudu.

Mõtteainet on veel küllaga, kuid usun, et erinevalt siinkirjutajast on sõnamoodustuse värskel pilgul omandaja võimeline Kasiku ideoloogiast lähtudes edasi liikuma. Kasutuspõhist sõnamoodustuskirjeldust võimaldab näiteks TÜ tasakaalus korpuse 15 miljonil sõnel põhinev sagedussõnastik, kus iga komplekssõna kasutuskontekst on tuvastatav. See aga nõuaks grammatikarühma loomist arvutuslingvistika asjatundjaid kaasates.

KRISTA KERGE

¹⁴ R. Pajusalu, *Sõna ja tähendus*. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2009.